

Мельнікова Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПАРОДІЯ У ЛИСТУВАННІ І. С. ТУРГЕНЄВА (ПЕРІОД ВІД ПОЧАТКУ 1840-Х ДО ПОЧАТКУ 1850-Х РОКІВ)

Анотація. У статті подано узагальнюючий огляд звернень до пародії в епістолярній спадщині І. С. Тургенєва 1840-50-х років. Більшість пародій цього часу мають гумористично-дружній характер, поряд з чим відмічається наявність сатиричних пародій, об'єктом яких виступають явища літературно-естетичного плану. Одним з основних засобів створення пародії є пародичне використання.

Ключові слова: пародія, гумористична пародія, сатирична пародія, пародичне використання, перший план, другий план.

Постановка проблеми. Статтю присвячено огляду звернень І. С. Тургенєва до пародії періоду від початку 1840-х до початку 1850-х років, які збереглися та дійшли до нащадків у його листуванні з друзями та іншими літераторами та підтверджують багатогранність дарування Тургенєва, яке проявилось і у рамках його таланту пародиста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Щодо питання вивчення пародійної епістолярної спадщини письменника, то найбільш вагомими можна вважати коментарі до листів Тургенєва, зроблені укладачами Повних зібрань творів та листів І. С. Тургенєва, які мають досить глибокий, але розрізнений характер через те, що багатофункціональне звернення до пародії, звичайно, зустрічається не у кожному листі великого класика літератури [1; 2].

Мета статті – надати узагальнене уявлення про долю звернень до пародії в епістолярній спадщині Тургенєва 1840-50-х років; виявити функціональну різноманітність цих звернень; розширити уявлення про відомого письменника з точки зору того, що автор всесвітньо відомих класичних творів за життя був людиною, у якої були друзі та недрузи, хвороби та чудовий настрій, та, безперечно, яскраве почуття гумору.

Досягнення зазначеної мети автор статті намагається здійснити шляхом вирішення наступних завдань:

1. Провести узагальнення звернень І. С. Тургенєва до пародії, що збереглися у його епістолярній спадщині 1840-50-х років.
2. Проаналізувати різновиди зазначених пародійних звернень за їх функціональністю.
3. Проаналізувати випадки звернення Тургенєва до пародії в аспекті розгляду його особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Про те, що схильність до пародіювання із відштовхуванням від дійсності та її перебільшенням була доволі органічною для І. С. Тургенєва досить яскраво свідчать не лише деякі його основні твори, але також зразки епістолярного жанру. Значна кількість таких випадків має грайливе гумористичне забарвлення.

Звернемо увагу на листи письменника від початку 1840-х до початку 1850-х років, коли життя юного Тургенєва ще не було затьмарене життєвими негараздами, хворобами та тяжкими духовними переживаннями. Ці листи сповнені невимушеності, бажання розсмішити та потішити своїх друзів.

За допомогою влучного пародійного порівняння та дуже винахідливо Тургенєв змальовує деякі комічні риси їх зовнішності, одягу та звичок. Це робиться у м'якій, та повністю очевидно, що дружній формі, коли автор абсолютно впевнений, що його жарт не призведе до образи друзів та буде сприйнятий саме як жарт.

Так, у листах із Німеччини 1840 року до М. Бакуніна та О. Єфремова, нерозлучних друзів юності, письменник не образливо описує їх зовнішність, порівнюючи друзів із птахами. Гумористичне забарвлення посилюється використанням контрастного опису. Бакунін – худорлявий та високий – це «худая, длинная» качка, яка «беспрестанно бегає, вытянув шею и ковыляя, за мухами». Єфремов нагадує Тургенєву протилежний варіант качки – «жирную, хромую, с большим носом и вообще важной наружности». В неї навіть є ім'я – «Ефремыч» [1, т. 1, с. 174].

Отримують друзі також інші жартівливо-дружні прізвиська – «кулеобразный Ефремыч», «шестообразный Michel» [1, т. 1, с. 174], в основі яких лежить пародійне порівняння.

У тому ж листі Тургенєв повідомляє про скору зустріч і, знову таки пародіюючи зовнішність друзів, радить їм на честь його появи сконструювати своїми фігурами «трухмальную» арку, де Бакунін становиться літерою «С», а Єфремову «за невозможностью придать <...> телу некруглое положение» доведеться зображати собою підпору Бакуніну [1, т. 1, с. 174].

Звичайно, деякі пародійні моменти у листах Тургенєва не можуть бути помічені сучасним читачем і залишаються латентними просто через те, що зараз «другий план» пародії вже дуже важко прослідкувати без наявності реального коментаря. Наприклад, якщо йдеться про коронацію пруського короля Фридриха Вільгельма у Берліні 16 жовтня 1840 року, про що Тургенєв пише Єфремову: «Очень я удивился, не увидевши ни тебя, ни Бакунина в списке важных лиц, участвующих в завтрашней церемонии; искал даже в цуге <...>, но имя не выставлено». Пародійність стане очевидною, коли стане зрозумілим і те, чому Тургенєв шукає прізвище свого приятеля «в цуге», якщо знати наведений вище факт, що, на думку письменника, Єфремов був занадто огрядним та його величезна фігура нагадувала відгодованого коня. Тому Тургенєв і натякає, що Єфремов міг би бути одним з коней королівської упряжки – цугу. Крім того, у листі міститься і латентний натяк на іншу особливість зовнішності Єфремова – пристрасть до ультрамодного, франтівського, занадто строкатого одягу. І це пов'язане з тим фактом, що королівська упряжка була нарядною та багато прикрашеною.

Пародійне порівняння міститься і у листі Тургенєва П. Макарову від 22 травня 1860 року та стосується зовнішності П. Анненкова. Тут автор звертає увагу на огрядність Анненкова, яка не в'яжеться з його допитливою непосидючістю. Тургенєв порівнює: «Анненков порхає десятипудовой бабочкой

по Северной Италии – и запускает хобот своего наблюдения в цветки общественной жизни» [2, т. 5, 78].

Зрозуміло, що ефект пародійності не виникне лише через наявність навіть всім зрозумілого «другого плану». Адже цей план відчувається за будь-якої стилізації або наслідування зразку. Щоб пародійність виникла та створила певний гумористичний чи сатиричний ефект, необхідне створення «першого плану», обов'язково контрастного з «другим», який буде гротескно переробляти та перебільшувати риси оригіналу.

Класичним у цьому сенсі звучить пародійний опис Тургеневим зовнішності Єфремова щодо його схильності до франтівства. За допомогою пародіювання Тургенев створює дружній портрет-шарж. Цей портрет справді відзначається комічною пародійною блискучістю: «Откуда достал ты такой паскудный, чахоточный, болезненный фрак с воротником в виде старого хомута, с хвостом в виде стерляжьего носа, с побелевшими лихорадочными пуговицами? Какой негодный меланхолический старый гриб превратился в твою испуганную, взволнованную шляпу? Отчего штаны твои так судорожно взбираются вверх, выставляя напоказ твои сбитые полусапожки? Высокий, широкий, иссиня-черноватый галстух почтительно облекал твой жирный подбородок, и дребезжащий желетик спускался в виде хобота на твоё

натянутое брюхо; на левой руке красовалась жёсткая, узкая, лоснистая белая перчатка, и твои пальцы, не привыкшие к подобному плену, коченели от удивления и испуга и с трудом удерживали другую ненадетую перчатку; в правой руке твоя известная палка. А теперь – то ли дело: мальчишки, гонявшиеся за тобой в первый день твоего приезда в Берлин, теперь, встретясь с тобой, почтительно снимают фуражки» [1, т. 1, с. 177].

Але не завжди пародійні описи у Тургенєва мають беззлобно-гумористичне забарвлення та виконують розважальну функцію. Коли йдеться про неприйнятні для письменника художні принципи, він використовує пародійні описи сатиричного характеру та зовсім з іншою метою.

Звичайно, Тургенєва, який повністю сприймав пушкінські традиції в літературі – гармонія, помірність, благородна простота – драгували та неприємно вражали химерність, манерність, відсутність почуття міри. І стосувалося це не лише літератури, а й інших видів художньої творчості.

Ці нереалістичні риси письменник відзначив у манері виконання акторів в опері-балеті Д. Оберона «Бог та баядерка», що й стало об'єктом пародіювання у листі до Т. Грановського від 8 червня 1839 року: «Представьте себе смуглых, полунагих, пестро одетых девчонок; сзади стоит группа трех индейцев, старичка и двух взрослых мужчин в белом с головы до ног – один тянет раздрающую ноту из инструмента вроде кларнета, другой бьет в род барабана, третий постукивает двумя камешками и поет в нос странные слова. Баядерки почти не сходят с места, – согнувши колени вперед, они проворно топают ногами, кривляют все тело, водят руками мерно по воздуху, бледнеют, входят в исступление...» [2, т. 1, с. 103].

У листуванні Тургенєва часто зустрічаються випадки так званого «пародичного використання», коли один відомий твір служить наче канвою для створення пародії, взагалі без мети гумористичного або сатиричного висміювання оригіналу [3]. Наприклад, у листі до того ж О. Єфремова від 5 травня 1840 року Тургенєв пародійно використовує уривок відомого вірша О. Пушкіна: «Подъезжая под Ижоры, / Я взглянул на небеса / И вспомнил ваши взоры, / Ваши синие глаза».

Тургенєв створює мініатюрну дружню пародію, взявши пушкінський вірш лише за основу: «Подъезжая под Висбаден, / Я взглянул на мои штаны; / И вспомнил Ваши кудри / И что будете там Вы». Пародія супроводжується приміткою, що все пояснює: «Мои штаны золотисто-желтого цвета» [2, т. 1, с. 186]. Стає зрозуміло, що функція цього пародичного використання має суто незлобливий характер – пошуквати про колір волосся друга, який завідома не образиться. А сам комічний ефект досягається за рахунок зниження до побутового рівня ліричної лексики оригіналу. Так, у Пушкіна герой пригадує «взоры» та «синие глаза», глянувши на «небеса», а у Тургенєва погляд зупиняється замість небес на штанах, які своєю яскравістю нагадують колір волосся адресата.

Інший випадок пародичного використання, але зовсім з іншою функцією, можна спостерігати у листі Тургенєва до М. Некрасова та І. Панаєва від 16, 17 жовтня 1853 року. У листі письменник розмірковує та ділиться думками про сучасну літературу та журналістику. Зокрема, він вказує, що журнал «Современник», незважаючи на певні недоліки, такі, як слабкість критичного відділу, друкарські помилки та інше, відрізняється на краще від інших видань, і його «приємно взяти в руки». На відміну від нього, журнал «Отечественные записки» залишає тяжке враження через одноманітність матеріалів, що в ньому друкуються: «Отечественные

записки» напоминают мне – по мрачности своей дерево «Анчар» [1, т. 2, с. 195]. І це тяжке враження не можуть виправити, на погляд Тургенєва, навіть ті цікаві твори, що зрідка з'являються на сторінках видання. Свою думку він підкріплює за допомогою пародійного використання рядка з пушкінського «Анчара»: «И если туча (т.е. Т.Ч., Крестовский – или какая другая Муза в юбке) – оросит, блуждая, лист его дремучий...» [2, т. 2, с. 195]. Пародійний момент використання полягає у переосмисленні слова «туча». «ТЧ» – псевдонім письменниці А. Кір'янової, чий роман «Дина» було надруковано у трьох номерах журналу за 1853 рік. В. Крестовський – псевдонім письменниці Н. Хвошинської, авторки роману «Кто же остался доволен?» та повісті «Несколько летних дней», опублікованих у журналі. Пародійно-комічний ефект процитованого Тургенєвим пушкінського рядка посилюється співзвуччям «туча» і загадкового псевдоніму «ТЧ».

У листі до М. Бакуніна та О. Єфремова за 1840 рік міститься одна з самих ранніх літературних пародій Тургенєва – драматична сценка «Нечто, или Чемодан» [2, т. 1, с. 441]. Мініатюра виникла, як зазначає у листі письменник, через непереборну потребу молодого Тургенєва «остритися и тешиться». В основу пародійного переосмислення покладено християнську легенду про святого Петра, який стоїть на сторожі воріт до раю, щоб туди могли потрапити лише праведні душі.

Своєрідність цієї пародії полягає в тому, що пародіюється не безпосередньо сама легенда, а деякі її обробки, що були досить популярними у європейській літературі початку XIX сторіччя.

Сюжет комічної сценки Тургенєва полягає в тому, що вже відома трійка нерозлучних друзів юності – Тургенєв, Єфремов, Бакунін – намагається обдурити святого Петра та потрапити до раю досить оригінальним та «незаконним» шляхом. Бакунін та Тургенєв замислили внести до раю у великому чемодані грішника Єфремова. І, врешті-решт, їм досить легко вдається заговорити не дуже дбайливого Петра та здійснити свій план.

З перших рядків сценки автор досягає комічного пародійного ефекту тим, що зіставляє непорівнюване. Вже ремарка «Сцена в небо... Привратник св(той) Пётр спит. / Входят Бакунин и Тургенев и несут большой, довольно длинный чемодан /» нагадує своєю формою звичайну ремарку звичайного драматургічного твору, що саме собою звучить несподівано стосовно релігійної тематики. Тобто, читачеві одразу стає зрозумілим, що перед ним очевидні дисгармонія та контраст. Це відчуття підкріплюється портретом святого Петра, який зовсім прозаїчно спить, охороняючи ворота до раю. А друзі взагалі з'явилися до раю з чемоданом!

Дуже цікавим є «другий план» сценки, тобто те, що пародіюється. Він, так би мовити, багатшаровий. Першим з шарів, очевидно, могла служити новела-казка П. Меріме «Федеріго» (1829). Досить наявною, навіть у деталях, є схожість змісту двох творів. І у Меріме, і у Тургенева грішники обманом, «контрабандою» проникають до раю, проносячи товаришів, також грішників, як багаж. Такий збіг навряд чи є випадковим.

Але Тургенев заради створення комічного ефекту вдається до значного перебільшення абсурдності ситуації. (Нагадаємо, що наявність перебільшення є необхідною складовою народження пародії та її відмінністю від звичайної стилізації).

Святий Петро у Меріме – фігура, змальована в цілому у поважному тоні. Як йому і подобає, він піклується про спасіння душі Федеріго, намагається наставити його на путь істини, ставиться до Федеріго справедливо, згадавши про свій борг перед ним. Святий Петро Тургенева – це зовсім інша картина. Перш за все його «красный нос» недвозначно натякає на схильність до вживання алкоголю, що саме собою вже порушує всю святість образу. Крім того, його турбують суто фізичні умови комфортності свого перебування на варті: «В самом деле мягко! Хе! Хе! Хе! – Хорошо бы... очень мягко... Садитесь на чемодан» [2, т. 1, с. 442]. Він навіть принижується тим, що кланчить: «Друзья мои, будьте благодетелями. Подарите мне ваш чемоданчик: сидишь, сидишь у дверей на ступеньке... с вашего позволения неприятно. Потешьте старика!» [2, т. 1, с. 442].

Навіть мова Петра у новелі Меріме – високопарна та цілком відповідає ситуації. У Тургенева мова Петра сповнена прозаїзмами, канцеляризмами та простомовними словами.

Щодо «другого плану» сценки «Нечто, или Чемодан», варто зазначити неординарність випадку, тому що основою «другого плану» є, швидше, два зовсім різних джерела. Перше джерело – сатирична поема Байрона «Видение суда» (1822). Її джерелом, але не пародійним, своєю чергою, стала однойменна поема Р. Сауті, створена як посмертна пошана англійському королю Генріху III. У поемі Сауті вихваляв монарха та чорнів діячів Французької революції, допускав випадки проти Байрона та Шеллі. Байрон створив антимонархічну поему, де Генріх III стає об'єктом висміювання. Звернімося до байронівського сюжету. Апостол Петро дрімає біля райських воріт, неперевтомлений своєю вартою, тому що вже багато років відкривалися лише ворота аду, впускаючи грішних. Тим часом стає відомо про смерть Георга III, над ним відбувається суд щодо того, місце його в раю чи в аду.

Диявол наводить докази на користь того, що місце монарха в аду – доведення народу до убогого життя, придушення проявів вільнодумства та інше. Про це свідчить натовп душ, загублених королем. Але Байрон стверджує, що справедливість

не торжествуватиме, і саме такі лестивці, як Сауті, допоможуть монарху потрапити до раю.

Очевидна сюжетна схожість байронівської поеми та тургеневської сценки. Але в чому «дискредитуючий» фактор – пародійність? По-перше, це суттєве заниження образу того (тих), хто намагається потрапити до раю. З одного боку – король, з іншого – веселі грішні молодики.

По-друге, сам образ Петра зазнає ще більшого заниження у порівнянні навіть з його не дуже шанобливим зображенням у Байрона, де він виглядає може і не як апостол, але як звичайна літня людина. Він похмурий та сердитий, дрімає від неробства та навіть, як земна людини, боїться сатани. Але він досить відважний та знає свій обов'язок – б'є французького монарха, який намагається пробратися до раю; дістається від нього і автору «Видення» – Сауті.

Тургенев же зображує Петра взагалі у досить принизливому вигляді, ставлячи його у недопустимі для образу святого обставини (намагається посидіти на чемодані та випросити його собі, тому що він м'який; його кусає «голова» Єфремича та інше).

Другим об'єктом тургеневського пародійного переосмислення, найімовірніше, став виступ відомого на той час комедійного актора Бекмана у Кенігштадському театрі у Берліні, який Тургенев відвідував у молоді роки під час навчання у Німеччині. Особистих спогадів письменника про його враження від гри Бекмана не залишилося, але досить виразними є описи тогочасних спектаклів Бекмана, що містяться у листуванні друга Тургенева – М. Станкевича. Так, у листі О. Єфремову від 28 листопада 1837 року він зазначав: «...в опере «Мышелов в городе Гаммеле» он поёт песню про пьяницу и его кончину. Публика заставила его повторить. Он наклоняется почтительно и говорит: «Я пропою теперь, что с ним дальше было», и начинает про его путешествие ко вратам рая и разговор с Петром апостолом. Это чудачество заставило всех умирать со смеху» [4, с. 427].

В обох випадках перед нами зразки пародійного використання без мети створити пародію на сам об'єкт пародіювання.

Висновки. У результаті узагальненого аналізу можна зазначити, що переважна більшість тургеневських пародій 1840-50-х років адресована друзям та має гумористично-дружнє забарвлення, що свідчить про веселий та товариський характер юного Тургенева. Але вже в цей час молодий письменник почав ясно визначати для себе ті художні напрями та стилі, які на все життя залишалися для нього неприйнятними та протягом всієї його творчої біографії ще не раз ставали об'єктом влучного пародіювання. Тобто, вже в молоді роки Тургенев з метою осміяння створював і сатиричні пародії, коли йшлося про чужі для нього художні явища та принципи, що є ознакою його чіткої мистецької позиції.

Примітним є, що з метою створення будь-якого виду пародії, гумористичної або сатиричної, Тургенев активно використовував не лише звичайні прийоми пародіювання, а й такий оригінальний засіб, як пародійне використання.

Тургенев є всебітньо визнаним співцем кохання та природи і разом з цим всебічний аналіз його епістолярної спадщини молодих років, зокрема, звернень до пародіювання, являє нащадкам не лише талановитого митця, але і людину з іскрометним гумором, не позбавлену звичайних юнацьких втіх, яка на фоні цього вже тоді точно та назавжди усвідомлювала свої особисті чіткі мистецькі погляди.

Література:

1. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем: В 28 т. – Письма: В 13 т. (1831–1883) – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961–1969.
2. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. – Письма: В 18 т. – Т. 1 – 8 (1831–1868) – М.: Наука, 1982–1990.
3. Тынянов Ю.Н. О пародии / Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – С. 284–310.
4. Переписка Николая Владимировича Станкевича. 1830–1840. – М.: Изд. Алексея Станкевича, 1914. – 787 с.

Мельникова Т. В. Пародия в переписке И. С. Тургенева (период с начала 1849-х до начала 1850-х годов)

Аннотация. В статье представлен обобщающий обзор обращений к пародии в эпистолярном наследии И.С. Тургенева 1840-50-х годов. Большинство пародий этого периода имеют юмористически-дружеский характер, наряду с чем отмечается присутствие сатирических пародий, объектом которых выступают явления литературно-эсте-

тического плана. Одним из основных способов создания пародии является пародическое использование.

Ключевые слова: пародия, юмористическая пародия, сатирическая пародия, пародическое использование, первый план, второй план.

Melnikova T. The Parody in Ivan Turgenev's correspondence (beginning of the 1840s – beginning of the 1850s)

Summary. The article provides a general review of the parody in Ivan Turgenev's correspondence of the early 1840s–1850s. The majority of the reviewed parodies are of humorous nature alongside with satirical ones directed at literary and esthetical objects. One of the main means of parody creation is parody application.

Key words: parody, humorous parody, satirical parody, parody application, the first plan, the second plan.